

Michał Sajewicz

Koncepcja "Atlasu etnolingwistycznego Pobuża"

Acta Polono-Ruthenica 1, 325-332

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michał Sajewicz
Lublin

Koncepcja *Atlasu etnolingwistycznego Pobuża*

Dzisiaj, gdy zaszły tak istotne zmiany na mapie politycznej naszej części Europy, gdy sąsiadujące z nami od wschodu narody wybiły się na niepodległość, coraz częściej zadajemy sobie pytanie, kim są nasi najbliżsi sąsiedzi, co ich łączy, a co dzieli od nas. Pytamy o ich język, kulturę, tradycje i na ogół z zażenowaniem stwierdzamy, że nasza wiedza o historii i dniu dzisiejszym tych narodów jest zadziwiająco uboga. Jest to zjawisko ze wszech miar niepokojące, może bowiem przeszkadzać w ułożeniu dobrych stosunków z naszymi sąsiadami - Ukraińcami, Białorusinami i Litwinami, a wiemy doskonale, że będzie to problem niełatwy, zbyt dużo przecież funkcjonuje wzajemnych stereotypów i uprzedzeń, które długo jeszcze będą komplikować stosunki między sąsiadującymi ze sobą krajami. Lepsze wzajemne poznanie, szeroka współpraca gospodarcza, naukowa i kulturalna będą niewątpliwie przyczyniać się do przewycięzania wzajemnych urazów i zmiany funkcjonujących obecnie, często bardzo niekorzystnych, stereotypów.

Jeśli sąsiadujące ze sobą narody mają zbliżyć się do siebie i lepiej się zrozumieć, konieczne jest rozwijanie i pogłębianie badań nad ich przeszłością i dniem dzisiejszym. Bardzo ważną rolę mają tu do spełnienia językoznawcy, zwłaszcza dialektolodzy, a także etnolingwiści, folklorysty i etnografowie. Niezmiernie interesujących i ważnych wyników mogą dostarczyć prowadzone przez nich badania na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu językowym i kulturowym.

Kultura ludności zamieszkującej zachodnią Białoruś i Ukrainę oraz wschodnią Polskę różni się wyraźnie w sferze języka, sztuki, religii, wierzeń i obrzędów. Różnice te jednak osiągają różną głębokość w zależności od stratyfikacji społecznej: w kulturze ludowej są mniejsze, w kulturach narodowych, w kulturze elit i warstw wykształconych - większe. Mieszkańcy wsi i małych miasteczek, a także wywodzący się ze wsi mieszkańcy większych miast, wykazują wiele elementów wspólnych dziedziczonych z tradycji bądź powstałych w nowych czasach, w warun-

kach podobnie (cywilizacyjnie i ideologicznie) zorganizowanych społeczeństw. Dają się oczywiście zauważyć między nimi także istotne różnice.¹

W związku z dyskusją nad psychospołecznymi i kulturowymi warunkowaniami tworzenia Euroregionu „Bug” warto zdać sobie sprawę zarówno z podobieństw, jak i różnic języka, kultury i mentalności mieszkańców regionów położonych po obu stronach Bugu. W szczególności chodziłoby o pojęcia dotyczące życia rodzinnego i społecznego, utrwalone przekonania i stereotypy grupowe, nazwy przedmiotów i typy samych przedmiotów, wyobrażenia o świecie otaczającym człowieka, słowem - różnego typu językowy, mentalny i kulturowy ekwipunek ludzi zamieszkujących teren pogranicza.² Temu właśnie zadaniu wychodzi naprzeciw opracowywany w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie pod kierunkiem prof. J. Bartmińskiego *Atlas etnolingwistyczny Pobuża*. W pracach nad atlasem uczestniczą językoznawcy, w większości dialektolodzy, etnolingwiści, folklorysty oraz etnografowie. Skoncentrują się oni przede wszystkim na takich zjawiskach, jak:

1. język (gwary) ludności miejscowej z uwzględnieniem wszystkich obecnych na badanym terenie grup narodowościowych;
2. folklor (gatunki, teksty, motywy);
3. zwyczaje i obrzędy (doroczne, np. obchody Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Świętego Jana, Świętego Mikołaja; rodzinne - wesela, chrzciny, pogrzeby);
4. sposoby świętowania (niedziele, święta religijne, państwowe, zwyczajowe, np. Dzień Matki itp.);
5. praktyki związane z kupnem - sprzedażą, leczeniem chorób itp.;
6. wierzenia ludowe (przepowiednie pogody, interpretacje snów, elementy demonologii itp.);
7. elementy tradycyjnej kultury materialnej, np. stroje, pożywienie, tradycyjne potrawy itp.³

W pracach nad *Atlasem etnolingwistycznym Pobuża* zostaną

¹ A. Adamowski, J. Bartmiński, F. Czyżewski, *Atlas etnolingwistyczny pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego*, [w:] *Euroregion „Bug”. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy*, t. 1, red. M. Bałtowski, Lublin 1994, s. 143.

² *Ibidem*, s. 144.

³ *Ibidem*.

w znacznym zakresie wykorzystane koncepcje wypracowane przez moskiewską szkołę prof. N.I. Tołstoja. Między atlasem moskiewskim a lubelskim istnieje jednak zasadnicza różnica: atlas przygotowywany pod kierunkiem prof. J. Bartmińskiego przedstawia aspekt współczesny, z uwzględnieniem ewolucji zjawisk kulturowych, natomiast atlas powstający w Instytucie Słowianoznawstwa i Bałkanistyki RAN w Moskwie pod kierunkiem prof. N.I. Tołstoja uwzględnia przede wszystkim starożytności słowiańskie.⁴

Przyjęcie metody etnolingwistycznej jako głównej powoduje, że nacisk w badaniach atlasowych zostanie położony na analizę relacji między językiem a kulturą. Język opisywany będzie zarówno jako instrument porozumiewania się w określonej społeczności, jak też, a może i głównie, jako składnik kultury. A jest to, jak podkreśla J. Bartmiński, składnik niezwykły, bo nie tylko zawierający inwentarz jej zasobów, ale też ujawniający przyjęte w tej kulturze sposoby konceptualizacji i kategoryzacji rzeczywistości, systemy stosowanych wartościowań, punktów widzenia, utrwalonych społecznie postaw wobec świata. W efekcie język jest składnikiem gwarantującym, jak zauważa J. Bartmiński, jedność kultury w stopniu wyższym niż jakikolwiek inny. Dlatego też etnolingwistyka wyraźnie na planie pierwszym stawia właśnie język. Z języka bowiem lub poprzez język można odczytać kulturę ludu, jego wierzenia i obyczaje. W języku znajduje odbicie otaczający człowieka świat, postrzegany przez niego w sposób naiwny, mentalny.⁵ Słusznie więc zauważa R. Tokarski, że na językowy obraz świata składa się „[...] zbiór prawidłowości zawartych w kategoriałnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości”⁶.

⁴ Por. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, А-Г, ред. Н.И. Толстой, Москва 1995.

⁵ J. Bartmiński. *Z problemów etnolingwistyki (wybrane aspekty zagadnienia)*, „Annales Universitatis Mariae-Skłodowska”, Sectio FF, vol. V, 1, UMCS, Lublin 1987, s. 5-6.

⁶ R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, s. 358.

Odpowiednio do wymienionych wyżej sfer zjawisk, które objęte będą badaniami atlasowymi, tematem mapowania powinny stać się:

1. zasięgi słów i ich znaczeń, opracowane punktowo, ale z wyznaczeniem izoglos;
2. sposoby nazywania tych samych realiów;
3. zasięgi przedmiotów użytkowych i kulturowych;
4. zasięgi wybranych tekstów i ich wariantów;
5. zasięgi poszczególnych wątków i motywów tekstowych;
6. zwyczaje i obrzędy (doroczne i rodzinne).

Przedstawione w *Atlasie etnolingwistycznym Pobuża* mapy winny mieć charakter:

1. wyróżniający, co da możliwość delimitacji obszaru pogranicza na szerszym tle porównawczym, określenia jego odrębności wobec centrów kulturowych i granic tak wschodnich, jak i zachodnich;

2. łączący, co dawałoby podstawę do wskazania na cechy wspólne dla obszarów po obu stronach Bugu oraz przedstawienia związków i wzajemnych wpływów między pograniczem a tzw. obszarami rdzennymi;

3. w dalszej kolejności wewnętrznie segmentujący, mimo bowiem stosunkowo niewielkich rozmiarów teren przyszłego Euroregionu „Bug” jest wewnętrznie zróżnicowany i wyraźne pokazanie tego zróżnicowania może być interesujące dla wzajemnych stosunków.⁷

Podstawowym instrumentem badań jest kwestionariusz, który obejmuje około 300 pytań, co daje możliwość opracowania minimum 100-150 map istotnych dla charakterystyki kultury wschodniego pogranicza.⁸ Kwestionariusz ma charakter etnolingwistyczny, tzn. uwzględnia zarówno fakty językowe (nazwy i ich znaczenia), jak też folklorowe i kulturowe. Charakterystyki form językowych łączone są z charakterystykami rzeczowymi i kulturowymi nazywanych przedmiotów oraz z pytaniami o przykładowe teksty folkloru (kliszowane), stanowiące kontekst zapisywanych form językowych. Konstrukcje gramatyczne (formy słowotwórcze, fleksyjne, składniowe) oraz fonetyczne wyrazów uwzględniane są przy pytaniach w odnośnych działach tematycznych.

Atlas etnolingwistyczny Pobuża nastawiony jest na badania stanu

⁷ Por. A. Adamowski, J. Bartmiński, F. Czyżewski, op. cit., s. 146.

⁸ Przy opracowywaniu kwestionariusza uwzględniono 10 kwestionariuszy dialektologicznych bądź etnolingwistycznych wydanych lub obecnie przygotowywanych w Polsce, Rosji, na Białorusi i Ukrainie.

współczesnego. Równocześnie jednak zmierza do oddania stanu dawniejszego, jeżeli oczywiście pozwoli na to pamięć informatorów. Stąd też kwestionariusz zawiera niekiedy podwójne pytania: o to, jak jest i o to, jak było.

Kwestionariusz jest podzielony na grupy tematyczne. Podział tematyczny krzyżuje się z podziałem na pytania typu językowego (nazwy desygnatów i znaczenia wyrazów), etnograficznego (charakter przedmiotów), jak i folklorystycznego (teksty kliszowane). Podstawą teoretyczną kwestionariusza jest kognitywistyczna koncepcja języka, zgodnie z którą kwestionariusz ma służyć nadrzędnemu celowi, jakim jest odtworzenie językowo-kulturowego obrazu świata badanej społeczności lokalnej. Obraz ten ma charakter antropocentryczny i etnocentryczny, na co zwracali uwagę m.in. G. Lakoff i M. Johnson.⁹

Należy nadmienić, że opracowany kwestionariusz nie zmierza do wyczerpania całego bogactwa językowo-kulturowej tradycji badanego regionu, zawiera jedynie wybrane elementy tej tradycji. Po każdym pytaniu zamieszczonym w kwestionariuszu podawane są nazwy występujące w poszczególnych językach literackich (w polskim, ukraińskim, białoruskim, rosyjskim i litewskim), a następnie przykładowe odpowiedniki gwarowe (dla gwar ukraińskich, białoruskich i polskich, zwłaszcza z pogranicza, obligatoryjnie, a dla gwar rosyjskich i litewskich - w miarę możliwości). Po każdym pytaniu podajemy po skrócie zob. bibliografię opracowań. Skróty źródeł i opracowań podano osobno w załączniku.

Układ tematyczny kwestionariusza: **I. Człowiek i jego ciało;** **II. Człowiek i jego rodzina:** 1. Stosunki pokrewieństwa i powinowactwa, 2. Zwyczaje i obrzędy rodzinne (wesele, chrzciny, pogrzeb), 3. Folklor rodzinny; **III. Człowiek, jego dom i obejście:** 1. Dom, podwórze, 2. Sprzęty i urządzenia domowe, 3. Pokarmy, 4. Stroje; **IV. Człowiek i praca:** 1. Uprawa roli, 2. Hodowla i pasterstwo, 3. Sad i ogród; **V. Człowiek a życie społeczno-zawodowe:** 1. Lokalne rzemiosło i rękodzieło, 2. Zawody, ich wybrane nazwy, 3. Zwyczaje i obrzędy zawodowe; **VI. Człowiek a społeczność lokalna:** 1. Etykieta językowa, 2. Jednostki administracyjne i ich reprezentanci, 3. Tożsamość mieszkańców, 4. Zwyczaje i obrzędy społeczne; **VII. Człowiek a przyroda:** 1. Kosmos i meteorologia, 2. Ukształtowanie terenu, 3. Rośliny,

⁹ G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988.

4. Zwierzęta i ptaki; VIII. Człowiek a świat nadprzyrodzony: 1. Religia. Wyobrażenia religijne. Kult świętych. Budownictwo sakralne. Kalendarz i praktyki, 2. Demonologia; IX. Człowiek a sztuka: 1. Twórczość słowna. Przykładowe teksty, 2. Gry i zabawy, 3. Muzyka i instrumenty muzyczne, 4. Malarstwo, 5. Rzeźba; X. Kategorie ogólne: 1. Czas, 2. Przestrzeń, 3. Miary, 4. Kolory.

Terenem badań atlasowych powinny stać się ziemie tych województw i obwodów, które zamierzają utworzyć Euroregion „Bug”, a więc ziemie województw białkopodlaskiego, chełmskiego, lubelskiego, tarnobrzeskiego i zamojskiego (Polska) oraz obwodu wołyńskiego (Ukraina) i brzeskiego (Białoruś).¹⁰ Dodatkowo teren badań należałoby powiększyć o tę część obwodu lwowskiego, która graniczy z województwem zamojskim, a także o tę część województwa białostockiego, która graniczy z obwodem brzeskim. Tak określony teren badań atlasowych obejmuje po stronie polskiej ziemie leżące między rzeką Narwią na Białostocczyźnie a południowymi krańcami województw tarnobrzeskiego i zamojskiego, a po stronie wschodniej granicy - przyległe do nich ziemie obwodu wołyńskiego, brzeskiego oraz częściowo lwowskiego.

Przyjęto, że badania etnolingwistyczne zostaną przeprowadzone na wschód i zachód od linii wyznaczającej najdalszy historyczny zasięg gwar ukraińskich na terenie Polski.¹¹ Uwzględnienie tej granicy jest konieczne zarówno ze względów językowych, jak i kulturowych. Gwary polskie dość wcześnie przekroczyły historyczną granicę styku dwóch narodów i w sposób zwarty lub wyspowy rozprzestrzeniły się na terenie dzisiejszej wschodniej Polski i na znacznym obszarze dzisiejszej Ukrainy i Białorusi. Obie ludności, polska i ruska, zaczęły zachodzić na siebie dość szerokim pasem. Nastąpiło znaczne przemieszanie mieszkańców tego terenu pod względem językowym, kulturowym i wyznaniowym. Obszar między linią

¹⁰ Decyzję o powołaniu Euroregionu „Bug” podjęto w listopadzie 1995; woj. białkopodlaskie i obwód brzeski wstrzymały się na razie z decyzją o włączeniu się do tego związku transgranicznego.

¹¹ Por. liczne prace W. Kuraszkiewicza, w tym *Przegląd gwar województwa lubelskiego*, [w:] *Ruthenica* (przedruk), red. J. Rieger, Warszawa 1985, s. 8-20 (mapka s. 20); *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. 1, Wrocław 1980, mapa 1, s. 123; L. Kaczmarek, J. Bartmiński, J. Mazur, *Ugrupowanie gwar Lubelszczyzny*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka”, 20, Lublin 1978, s. 65-89 (5 mapek).

historycznego najdalszego zasięgu gwar ukraińskich a obecną granicą państwową jest niewątpliwie najatrakcyjniejszy z punktu widzenia badań etnolingwistycznych. Badania te może w pewnym stopniu komplikować intensywny zanik gwar ukraińskich na terenie Lubelszczyzny.¹²

W siatce punktów przygotowywanego atlasu powinien być też uwzględniony teren, chociaż w mniejszym zakresie, na zachód od historycznej granicy zetknięcia się gwar polskich i ukraińskich. Badania dowodzą bowiem, że ukraińskie wpływy kulturowe wychodziły często daleko poza granice językowe, czasem dochodziły nawet do Wisły.¹³

Wschodnia granica badań powinna mieć, jak się wydaje, charakter umowny. Po wschodniej stronie granicy, na Polesiu i Wołyniu, skupiska ludności polskiej są już dzisiaj nieliczne, ale polskie wpływy językowe i kulturowe są tu z przyczyn historycznych oczywiste.

Siatka punktów *Atlasu etnolingwistycznego Pobuża* nie może być regularna, równomiernie rozłożona. Powinna uwzględniać przebieg procesów osadniczych w przeszłości, które w sposób zasadniczy wpłynęły na zróżnicowanie językowe i kulturowe terenu. Siatka punktów musi ponadto obejmować historyczne granice polityczne, administracyjne i kościelne, które zmieniały się na badanym terenie wyjątkowo często. Miało to niepośledni wpływ na stan języka, kulturę, religię i świadomość mieszkającej na tym terenie ludności.

Opracowana siatka punktów atlasu uwzględnia w sumie 45 punktów: 10 na terenie położonym na zachód od linii maksymalnego historycznego zasięgu gwar ukraińskich (I sektor), 20 między wspomnianą linią a obecną granicą państwową (II sektor) oraz 15 na wschód od granicy państwowej (9 na Ukrainie i 6 na Białorusi).

Punkty zostały w miarę możliwości tak dobrane, żeby możliwe było w nich zebranie materiału polskiego i ukraińskiego (poza sektorem I oczywiście). Przyjęto zasadę, że przez punkt rozumie się wyznaczoną

¹² O gwarach ukraińskich zob. m.in. F. Czyżewski, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, „Rozprawy Sławistyczne” 3, UMCS, Lublin 1994.

¹³ Zob. m.in. *Koleśdowanie na Lubelszczyźnie*, red. J. Bartmiński, Cz. Hernas, Wrocław 1986; M. Łesiów, *Folklor pogranicza polsko-ukraińskiego*, [w:] *Literatura ludowa i chłopska*, Lublin 1977; J. Adamowski, *Wierzenia i zwyczaje polsko-ruskiego pogranicza*, „Twórczość Ludowa” 1992; G. Bączkowska, *Korowaj*, [w:] *Etnolingwistyka 1*, red. J. Bartmiński, UMCS, Lublin 1988, s. 79-99.

miejsowość i jej okolice. Czasem też obok punktu głównego umieszczono punkt lub punkty pomocnicze. Zdecydowana większość wyznaczonych punktów jest także uwzględniona w wielu wydanych dotychczas lub obecnie opracowywanych atlasach, co w znacznym stopniu ułatwi prace eksploracyjne.

Zakłada się, że prace nad atlasem będą trwały około trzech lat. Przewiduje się, że rozpoczęte już prace eksploracyjne zostaną zakończone w 1996 roku, po czym zespół przystąpi do opracowywania zgromadzonego materiału i nanoszenia go na mapy. Atlas ma być wydany w formie książkowej.

Atlas etnolingwistyczny Pobuża pozwoli pełniej uchwycić specyfikę językowo-kulturową badanego wycinka pogranicza, określić jego odrębności wobec wschodnich i zachodnich centrów kulturowych, poznać rezultaty zachodzących tu innowacji. Powinien wskazać ponadto na cechy wspólne w zakresie języka i kultury ludności zamieszkującej tereny po obu stronach Bugu. Atlas pomoże także ukazać zróżnicowanie wewnętrzne przyszłego Euroregionu „Bug”.